

Közölt formájában zavaros az *Április 11.* jegyzete, mely e vers két változatára hivatkozik. Az egyik az eredeti lenne, a másik, amely állítólag Szatmári Rozália ízlésének figyelembevételével készült, az előbbinek átdolgozása. A variánst azonban a kiadás nem közli.

Akadnak olyan jegyzetek is, amelyek inkább hasonlítanak régi másolók személyes érdekű megjegyzéseire, mint tudományos célzatú magyarázatokhoz. Ilyen a *Már azt gondolom bánatomra* kezdetű versnek jegyzetében ez a megjegyzés: „*Keserű tréfa Vil-lon modorában.* Vagy az *Örök Polyphemos* egyébként nyilvánvaló mondanivalójának ilyen értelmezése: „*Obszcén tréfába átmenő szatira a hízelgőkre.*” Nem való egy kritikai kiadás jegyzetében olyan mit sem jelentő megjegyzés sem, mint az *Éji dal* szöveg-magyarázata, mely a vers „nyíltan kapitalizmus ellenes szerkezetét”-ről szól.

A vulgarizálás itt is groteszk. Az irodalom elmélete nem ismer külön „kapitalista”, „szocialista”, „kapitalizmus ellenes szerkezetet”, ha tudja is, hogy a vers eszmei mondanivalója kihat a szerkesztés művészi módszereire is.

A jegyzetek szövegmagyarázó részletei kétségtelenül a kiadás munkájának legkövetkezetlenebb részei. A fent már említett tényekhez csak annyit, hogy a jegyzetek stílusa is nem egyszer pongyola, nem magyaros, akadémiai kiadáshoz méltatlan. Csak egy példát ennek illusztrálására: Az első kötet 404. oldalán a „Sírdomb a hegycsú-

son” magyarázó szövegében ezt olvassuk: „*A Horthy-fasizmus idején napirenden volt Ady megrágalmazása, forradalmasító hatásának meggátlása érdekében.*” Az akadémiai kiadásnak meg kell követelnie a szép magyar írást.

3. A technikai kivitelezés

A kiadás technikai kivitelezése, beosztása, igen jó. Az időrendben elrendezett szöveget kítűnően használhatóvá teszi az időrendi, címszerinti és kezdősorok szerinti hármastartalomjegyzék és a jegyzetek helyének pontos megjelölése. Sajtóhiba is kevés akad. Általában az anyag technikai elrendezése szempontjából az előbbi kritikai kiadásainkhoz viszonyítva is ez az egyik legjobban áttekinthető kiadás.

* * *

Egy mű kritikai kiadásának teljes bírálata igen alapos kutatómunkát követel meg. Jelen megjegyzések távolról sem lépnek fel a teljesség igényével. Céljuk csupán az volt, hogy még a III. kötet megjelenése előtt felvessenek néhány tisztázandó kérdést és segítséget nyújtsanak a megállapított hibák és hiányok kijavításához, illetőleg pótlásához.

A szerkesztők nagy munkája megérdemli, hogy a befejező kötettel kiegészített mű a legigényesebb követelmény mellett is a kutatás nélkülözhetetlen segédesszövegévé váljon.

Fővény Lászlóné.

ARANY JÁNOS ÖSSZES MŰVEI

I—VI kötet. Budapest, 1951—1953. Akadémiai Kiadó.

Arany összes műveinek a Magyar Tudományos Akadémia irányításával készülő kritikai kiadása 1951-ben indult meg a Kisebbségi költemények kötetével. Ezt követte a sorozat hatodik kötete: Zsengék, Töredékek, Rögtönzések. A sorban megjelenő négy epikai kötet (II. Az elveszett alkotmány, Toldi, Toldi estéje. III. Elbeszélő költemények, IV. Keveháza, Buda halála, Hun-trilógia. V. Toldi szerelme, Daliás idők), lezárult az Összes költemények sorozata. A következő kötetek a prózai műveket és a levelezést fogják adni.

Voinovich Géza, a kiadás sajtó alá rendezője egész tudományos pályáján foglalkozott Arany műveinek gyűjtésével, rendezésével, a szövegek gondozásával, magyarázatával. Az ő alapos munkájának köszön-

hetjük, hogy bár az eredeti kéziratok nagyrésze megsemmisült a második világháborúban, a szövegváltozatok majdnem teljesen fennmaradtak. Voinovich Géza a kritikai kiadással — ha későn is — de teljesítette azt, amire őt az Arany-hagyaték kötelezte: átadta a magyar népnek a nagy költő teljes művészi örökségét. Amit a Magyar Tudományos Akadémia régi vezetőségei hetven éven át nem tudtak megvalósítani, azt új Akadémiánk egyik legelső feladatának tekintette, s néhány év alatt teljesíti is.

Voinovich Géza nem érthette meg a teljes sorozat megjelenését, de a munka az ő anyaggyűjtése és feljegyzései alapján folyik tovább. Két kötet kézírata már készen volt hagyatékában. A negyedik kötetet Keresztury Dezső, az ötödiket Bartha János ren-

dezte sajtó alá. Keresztury Dezső készíti elő a következő köteteket.

A sorra megjelenő kritikai kiadásokkal nemcsak a szerkesztők és lektorok adnak bizonyosságot végzett munkájukról, hanem egész irodalomtörténetírásunk.

Az új, és jelenlegi ismereteink szerint teljes kiadás egyúttal bírálata a régebbi kiadásoknak. Melyek azok a művek, amelyeket azelőtt mellőztek, csonkítottak, torzítottak. A jegyzetek megmutatják, hogy hol van még megfejtetlen vonatkozás, hol kell megküzdenuünk korábbi félremagyarázásokkal, ferdítésekkel. Számot ad az egész kritikai kiadás arról, hogy milyen fokra jutottunk el egy-egy nagy költőnek életművének helyes történelmi értékelésében. Maga a kiadás nem értékel, de jegyzeteinek tartalma többé-kevésbé tükrözi az irodalomtörténeti kutatások jelenlegi eredményeit.

Gyakorlati kritikáját adják emellett az új kiadások annak a szabályzatnak, amelyet az Akadémia Magyar Irodalomtörténeti Állandó Bizottsága dolgozott ki a kritikai kiadásokról. Helyes eligazítást ad-e ez a szabályzat a kritikai kiadások szerkesztőinek számtalan konkrét kérdésnek megoldásához.

A kritikai kiadás akkor érte el célját, ha ösztönzést és forrásanyagot ad az új kutatásokhoz. A következő évek fogják megmutatni, hogy sikerül-e irodalomtörténetírásunknak lényeges új eredményeket elérni a megjelenő kritikai kiadások segítségével.

Mivel az egész kiadás szerkezetét, a művek elrendezését, s a szöveg gondozásának módszerét a kritikai kiadások szabályzata határozta meg, ennek vizsgálatával kell kezdenünk ismertetésünket.

A szabályzat első pontja megállapítja: „A klasszikusok műveinek teljes kiadása tartalmazza az író valamennyi fellelhető művészi alkotásán, töredékein, tervvázlatain, stb. kívül esetleges naplóit, egyéb feljegyzéseit, leveleit is.”

Ezt a meghatározást az Arany-kiadás eddigi kötetei helyesnek és igen hasznosnak mutatják. Különösen a tervvázlatok közlése nagy nyeresége irodalmunknak. Az eddigi összes kiadások közöltek néhány vázlatot, így a Bolond Istók folytatásának tervét, A Hun trilógia töredékes terveit, és más olyan műveket, amelyek nem készültek el, vagy csonkán maradtak. Az új kiadásnak nagy pozitívuma, hogy a befejezéshez jutott művek tervvázlataival képet ad a költő munkamódszeréről, a költői alkotás folyamatának egyes állomásairól.

A *Széchenyi emlékezetéről* így nyilatkozott a költő Tompa Mihálynak: „Alkalmi poéma lett bíz az, és nagyon meglátszik rajta a

morális kényszerítés, melynek nyomása alatt világrajótt.” A „morális kényszerítés”-ből származó költői gondokat szemléletesen elénk tárják a tervvázlat töredékes mondatai, melyeket Arany séta közben noteszébe jegyzett. A *Széchenyi emlékezete*, ez a botcsinálta remekmű szónokias mondatokból, odavetett idézetekből, egyes képekből született meg. De becsülettel elkészült: „Hanem legalább megtettem, amit rám parancsoltak.”

A *Bolond Istók* első énekének megejtő hangulatú tájképe így hangzott először prózában: „Zöld legelők, fehér marhák, a Tisza, szélein marhák térdig. A Tisza tükre, a tulsó part árnyéka, (egy üres sajka), a nap, a Tiszán keresztül, a falu szélső ablaka a napfényben, — Vakondokok a lapályon emléket emelnek magoknak. Ürgék imádkoznak lyukaiknál. — Naplemente, esthajnal, — Pászortüzek, száraz villámlások, csend. Vízi bika, stb. Csikós-ostor pattog, kolompzörgés, betyár lova dobog, füttye hallik. A cigányok tüzet raknak sátraik elé, ezek leírása. Szabad életük, egy kis összevetés a civilizációval.” Olyan gazdag ez a kis vázlat, hogy sok motívuma már nem is jutott bele a versbe. A színek játékát gazdagította Arany — a hangokat elhagyta belőle. Az ürgék nem kerültek bele a versbe, a vakondokok dombjából kúnhalom lett — és így tovább. S ha még az Edua, Jóka ördöge és más versek alkonyati képével is összehasonlítjuk ezt a vázlatot, mennyi érdekes megfigyelést tehetünk Arany természetleíró művészetéről. A kritikai kiadásban közölt vázlatok számos ilyenfajta elemzésre ösztönzést adhatnak.

Még fontosabb az epikus kompozíciók tervvázlatai, mert azt bizonyítják, hogy a komponálás elsősorban tartalmi problémája Aranyak.

A *Daliás idők* legelső terveiben Piroska Holubárhoz megy feleségül. Ezekhez a vázlatokhoz képest a *Toldi szerelme* végleges kompozíciója kevésbé kerekded, a Piroska iránti szerelem és a csehországi kaland eltávolodik egymástól. De mennyivel előbb, tartalmasabb lett így Piroska és Toldi szerelme.

Az Arany-művek szerkezetének vizsgálatához szintén számos új adatot és szempontot kaphatnak a kutatók a kritikai kiadásban most először közölt vázlaiból.

A teljesség követelménye feltétlenül helyes a szabályzatban — s nem csak a példaképpen említett tervvázlatok, hanem a levelek és életrajzi feljegyzések szempontjából is. Hasonlóan fontos az illusztrációk, facsimilek minél nagyobb számban való közlése is. A kötetek sok kézirat és ritka kiadás hasonmását, a költőnek sok arcképét közlik. S minél többet közölnek, annál jobb.

Nem tudjuk ilyen egyértelműen helyeselni az Arany kiadás szempontjából a szabályzat második-harmadik pontját:

„2. A szöveg sorrendjének főszerpontja a művek keletkezésének (befejezésének) időrendje. Nagyobb epikus és drámai alkotásokat a kisebb művek közül kiemelve külön sorolunk. Próza és vers általában szétválasztandó. Esetenként kell eldönteni, hogy a műfordítások az eredeti műveket tartalmazó kötetbe kerüljenek-e. Levelek, naplók, feljegyzések, stb. külön csoportosítva közlendők. Függelékben közölhetők az író életére és műveire vonatkozó egyéb fontos dokumentumok is.

3. Az írótól ki nem adott, zsenének minősülő korai alkotásokat, valamint a töredékeket és a kétes szerzőségű műveket a többiek után elkülönítve tesszük közzé, kivéve, ha a költő valamely töredékét kiadta. A versek közlésében a költő által tervszerűen megkomponált ciklusok egységét lehetőleg meghagyjuk, kivéve, ha e ciklusokat későbbi kiadásokban maga a költő megbontotta. A kiadatok, vagy a költő halála óta előkerült műveket időrendjüknek megfelelően osztjuk be, de úgy, hogy tekintettel legyünk a fent említett szempontokra, zsenék, töredékek elkülönülésére. Az eredetileg levelekbe iktatott verseket csak akkor osztjuk be a versek gyűjteményébe is, ha a költő feltehetőleg nemcsak magánközleménynek szánta őket. Az írótól művéhez nem tartozónak tekintett, szűkkörű közönségnek szánt alkalmi megnyilatkozásokat, rögtönzéseket ugyancsak a művektől elkülönítve közöljük.”

Ez a két pont számos olyan csoportosítási szempontot sorol fel, amelyek volta-képpen mind ellentétesek a történeti sorrenddel. A főszerpont a művek keletkezésének időrendje — ezzel egyet kell értenünk, hiszen a költő fejlődése *egy folyamat*, amelyet akkor érthetünk meg, ha magunk előtt látjuk állásfoglalásának, formai művészetének történeti kibontakozását. De éppen ez a fejlődési vonal szakadózik szét, ha kisebb és nagyobb műveket, lírát, epikát, drámát, levelet, életrajzi feljegyzést, töredék-darabot, zsenét és érejt művet, maradandó értékűt, és rögtönzést külön-külön csoportokra szakítva közöl a kiadás.

Nem lehetne-e ezeknek a csoportoknak a számát csökkenteni?

A sokféle elkülönítési szempont következtelenségekre, sőt súlyos szerkesztési ellentmondásokra vezet az Arany-kiadás kötetiben.

A legújabban megjelent ötödik kötetben a főszerpont a *Toldi szerelmét* közli előbb, azután a *Daliás Idők* töredékeit. A jegyzetben viszont nem tehet egyebet a szerkesztő, minthogy az első terv leírásától kíséri végig a *Toldi szerelme* kibontakozásának történetét. A kötet végén bonyolult számtáblázat próbálja eligazítani az olvasót ebben a szerkesztési zűrzavarban.

A hatodik kötet vers-csoportjai így következnek egymásután: A szalontai évekből. Tréfák a nagykorúsi évekből. Töredékek az 1850-es évekből. Elbeszélő költemények töredékei 1850—1860. Az 1860—1882-ből való

apró versek, rögtönzések külön csoportokba osztva, szintén nem időrendben. Fordítás-töredékek. Sorok görög és latin klasszikusokból. — Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ezt a szétvárt csoportosítást már a HM. kezdte meg, a kritikai kiadás csak átvette a szabályzatnak engedve. Voinovich Géza jegyzetes „Kisebb költemények” kiadása időrendben közli a verseket, s ezért áttekinthetőbb, mint a kritikai kiadás hatodik kötete.

Az irodalomtörténeti kutatások mai fejlettségi foka mellett túlzott követelmény lenne, hogy teljesen történeti rendű kiadást készítsünk, amely életrajzi keretbe foglalva közöl évről-évre, hónapról-hónagra mindent, amit a költő leírt. De feltétlenül el kell jutnunk idáig. Egy ilyen kiadásban lehetne valóban nyomon követni a költő műveinek tartalmi és formai kapcsolódását, korának kérdéseire adott válaszait, pályájának fejlődését és ellentmondásait.

Ma ilyen kiadásokat még nem tudunk készíteni. De közeledni már lehet ehhez, ha lemondunk a csoportosítási szempontok egy-némelyikéről.

A nagyobb, egy-egy kötetet kitevő művek külön közlése magától értetődő technikai szükségszerűség. De már az olyan kisebb epikai művek, amelyek az Arany-kiadás III. kötetében jelentek meg, jobban helyükön volnának a keletkezés időrendjében a kisebb költemények között. A líra és epika különválasztása Aranytól egyébként sem reális, hiszen számtalan apró epikus műve van a kisebb költemények közt.

A próza és a vers külön közlése indokolható. De vajjon szükséges-e, hogy magán a prózán belül kiejts és nagyot, cikket, elbeszélést és levelet, töredéket és zsenget elválasszunk egymástól? Arany a Szépirodalmi Figyelőben és Koszorúban sokféle írást közölt: tanulmányt, cikket, bírálatot, szerkesztői üzenetet. Sokkal tisztábban állna előttünk szerkesztői munkája, ha mindezeket időrendben közölnénk, azokkal a levelekkel együtt, amelyekkel lusta munkatársait zaklatta, s szerkesztői bajairól beszámolt.

Súlyosan történetietlen követelmény, hogy a zsenéket, töredékeket, alkalmi darabokat elszakítsuk a kisebb költeményektől, s önálló időrendbe soroljuk. A klasszicitásnak Arany alkotásában nagy szerepe van. Ő *részben* ezért nem adta nyomtatásba sok kisebb-nagyobb versét. De ma, mikor már megjelennek ezek a versek, nem lényeges különbség, hogy külön kötetbe s a kötetnek melyik részébe kerülnek. Arany klasszikus művészetének értékét semmivel sem csorbítaná, ha a kisebb költemények kötete a „Tiszteletes tudós Dévai Bálint úrnak” írt

verssel, a „tízéves gyermek dadogása“-val kezdődnek. Bárcsak fennmaradt volna mindaz a műve, amelyekről a „*Bolond Istók*“ második énekében megemlékeznek. Mennyivel többet tudnánk arról, hogyan lett a közsöntőt író parasztyerekből a Toldi költő-jévé.

A töredékek és alkalmi darabok különválasztásának szabálya egy sereg gyakorlati probléma elé állította az Arany-kiadás sajtó alá rendezőjét, s ezeket nem mindig tudta helyesen megoldani.

A különválasztás sokféle szempontja nyilván megzavarta a szerkesztőt. Így került a *Falusí multság* című kitűnő vers a hatodik kötet „szégyenpadjára“, noha se nem zsenge, se nem töredék, se nem alkalmi darab olyan értelemben, mint például a nagykőrösi dísznótoros versek. A *Párviadal* című vers viszont méltó lett az első kötetre, pedig a költő csak kurióznak számhatta.

A ballada-töredékek öt kötetnyi távolságba kerültek az elkészült verstől, például a *Szondi, A két apród*, — a *Szondi két apródjától*. Ugyanígy messze estek azok a töredékek, amelyek egy kész verssel közös papíron maradtak fenn és sokszor tartalmilag is szorosan összefüggenek: *A madár ha nem dalolhat...* és a *Lejtőn. A Német dal* és az *Utolsó fűpap. Az Óhajtanék én...* kezdetű vers és az *Érzékeny búcsú* — és így tovább.

Különösen Arany verseinek kiadásában fájdalmas az ilyen szétszabdálás, hiszen az ő rőtöngzése, tréfái, sóhajai közt számtalan remekmű van.

Egyszóval: a kiadás első és hatodik kötetének anyagát szívesebben láttuk volna együtt, szoros időrendbe osztva. Így azt a jelentéktelen, de jellemző zavart is el lehetett kerülni, hogy az első kötet után a hatodik jelent meg, s két évbe tellett, míg a sorozat két szárnya egyesült.

Nem tartom elég körültekintőnek a szabályzatnak azt a meghatározását, hogy a költő által kötetbe osztott fordítások és töredékek megjelenési helyükön, a többiek hátravetve jelenjenek meg. Nagy költőinknél ugyanis a kötetben való kiadás nem mindig csak esztétikai ítéletet jelentett. Igen sokszor a reakciós államhatalom üldözése, cenzúrája miatt nem lehetett egy-egy verset kinyomatni, vagy kötetbe felvenni.

A hatodik kötet közöl néhány fontos verset az önkényuralom idejéből: *Makámát írni, 1861, Cynismus, Levelek Jókaihoz I.* Az 1858 és 62 közt írt versek közül éppen ezek mutatják legélesebben, hogy Arany szerint az 1860-as „kis kiegyezés“ balsíkere után ugyanúgy kell folytatnia az ellenállását a provizóriummal szemben, mint azelőtt Bachhal szemben. Az első kötetben közölt, ugyanebből az időszakból származó versek

(Széchenyi emlékezete, Rendületlenül, Kies ősz, Magányban) nem adnak teljes képet a költő érzéseiről.

Legérdekesebb vers ebből az időből a *Görögből* című állítólagos fordítás:

*Mirtusz lombja közé jonom be szablyám,
Ügy, mint Hármódiosz s Arisztogeitón,
Mikor a bitortól megölték,
S egyenjogúvá Athenae lakosit tevék.*

Ezt a verset először egy tanulmány keretében illesztette be, mint szemléltető példát a *szkolták* verselésére. (A kritikai kiadás jegyzete szerint a vers megjelent a Szépirodalmi Figyelő 1862. II. félév 11. számában. Ez elírás. Ebben a számban a *Némi párhuzam* című tanulmány jelent meg, amely a prózai írások kötetében az *Irányok* c. tanulmány II. részeként szerepel. Az említett vers viszont a tanulmány III. részének jegyzetében van, s úgy látszik ez a rész folyóiratban nem is jelent meg.)

A vers aláírása az ÖM-ben közölt tanulmányban: Kallisztratész, a HM első kötetében, a töredékek közt: Kallimachosz.

Kallimachosznak ilyen vagy hasonló verse nincs. A Kallimachosz és Kallisztratész név egyaránt azt jelenti: szépen küzdő. A név, mint „beszélő név“ egyezik a vers tartalmával: a költő a művészet fegyverével akar harcolni a zsarnok ellen.

Ennek alapján feltehetjük, hogy a vers Arany eredeti műve, amelyet *szkolion*-nak s görög fordításnak álcázott. Van erre más példa is költészetéből: *A walesi bárdok* alcíme a *Koszorúban* ez volt: Ó-ángol ballada. A különleges műfaj próbálja rejteni polokáról szóló *makáma* aktuális mondanivalóját is.

Mint fordítás is jelentős lenne, hiszen ez a vers megvilágítja azt a költői magatartást, amelyből a *Walesi bárdok, Szondi két apródja* és a többi zsarnok-„ölő“ vers megszületett. De még becsebb, ha ettől a tudatos misztifikációtól megszabadítva az eredeti versek közt tartjuk számon.

A szabályzat negyedik pontja meghatározza ugyan a *cenzurázott* szövegek helyreállításának módját, de nem foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy a politikai elnyomás miatt töredékes, vagy valamilyen módon elrejtett verseket hogyan kell jelentőségüknek megfelelően kiemelni. Sőt éppen lehetőséget ad a szabályzat arra, hogy ezek a versek elisikkadjanak, a zsengek és alkalmi darabok közé szorítva.

Az ötödik pont megint nehéz kérdést dönt el, s szerintem nem helyesen: „A szövegeket az Akadémia érvényben lévő helyes-

írási szabályzata szerint közöljük.“ Ezen az utasításon keveset enyhít az a meghatározás: Fenntartandók az olyan helyesírási sajtóságiak, amelyek a költő nyelvének a mai köznyelvtől eltérő hangállapotát fejezik ki.

Amíg nem volt egységes magyar helyesírás, tehát legalábbis a 19. század elejéig, az írók helyesírása nyelvi műveltségüket, sokszor társadalmi helyzetüket és világnézetüket tükrözte. A régi magyar irodalom szövegközlésénél, de még a felvilágosodás korának iróinál is feltétlenül meg kellene tartani az eredeti helyesírást, összes jellegzetességeivel együtt. Ez nemcsak a nyelvtudósok igénye, hanem a nyelvi kérdésekkel foglalkozó irodalomtörténészeké is, s remélhetjük, hogy ilyenek egyre többen lesznek.

A szabályzat nem indokolja meg a mai helyesírás alkalmazását, de feltehetőleg azért szabja ezt meg, hogy a kritikai kiadások könnyebben olvashatók, a szélesebb olvasóközönség számára hozzáférhető legyenek. Ez a szempont éppen a kritikai kiadásoknál nem állhat fenn. A válogatott és a jegyzetapparátus nélkül kiadott összes kiadások példányszáma és olcsó ára indokoltá teszi a mai helyesírást, mert ezek valóban az olvasók tízezrei és százazrei számára készülnek. De a 200–300 forintos, néhány ezer példányban megjelent kritikai kiadás-sorozatokat szükségszerűen csak azok olvassák, akik alaposabban tanulmányozni akarják az írók műveit. A kutatókat pedig éppen munkájuk egyik lehetőségétől fosztja meg a modernizált helyesírás. A kritikai kiadás valóban az egész magyar nép kincse, de nem olyan értelemben, hogy mindenki azt olvassa. Aki nem hivatásszerűen foglalkozik az irodalommal, a kritikai kiadás alapján meghatározott, helyes szövegeket a népszerű kiadásokban olvashatja, mai helyesírással.

Arany János idejében már lezáródtak a nagy helyesírási viták. Legfeljebb olyan részletkérdésekről került szó, mint a *vajon* egy vagy két j-je. Ami Aranynál a *mai* helyesírástól tér el, azt könnyen mellőzhetjük (pl. a *cz*-t). De ami az *akkor*tól tér el, az mind fontos tájnyelvi, illetve verselési jellegzetességre mutat. Ezek feltétlenül tiszteltetben tartandók, s a kiadás így is kezeli őket.

De Arany kiadásában is marad még egy lényeges helyesírási kérdés: a központosítás. Tudjuk, hogy az ő verseiben milyen fontos egy-egy helyen a vessző, pontosvessző, gondolatjel, három pont alkalmazása. A vers menetét, lejtését, az élőbeszédből vett nyelvi formák döccenőit jelzi az írásjelekkel, vagy az írásjel hiányával. *Csak úgy* helyes verseiben az írásjelek használata, ahogy ő az eredeti kéziratban legnagyobb pontossággal leírta.

A mai helyesírás követelménye e tekintetben ártott az Arany-versek közlésének. Voinovich az első kötet jegyzeteinek bevezetésében (395. l.) meg is írja: „Helyesírása egyben-másban egyéni: nem írt egybe jelzős szavakat oly sűrűn, mint újabban szokás, takarékosabban bánt a vesszőkkel, mellőzte ott, hol az élőbeszéd nem tart szünetet egyes rövid hasonlításoknál is, *mint* előtt, ha ez egy-két szóból áll és egy jelzőnek tekinthető; sokszor tett kettős pontot, amivel a szopora *hogy*-okat kerülte.“

Voinovich pontosan eleget tesz a szabályzat követelményének: „A jegyzetekben tün-tessük fel, miben tér el a kiadás a költő által használt helyesírástól.“ Több facsimilét is közöl kéziratokról. De mindez nem pótolhatja azt, hogy a versek közlésében nem Arany központosítását kapjuk.

A VI. kötet 12. lapján olvashatjuk az *Arcom vonásit* ... kezdetű kis verset, s mellette mindjárt a facsimilét.

A nyomtatott szöveg:

*Arcom vonásit ez ábrázolatban
Szemed, hiszem, hogy híven fölleti,
De úgy, ha amit a festő hibázott,
A költő azt utána képzei.*

A facsimile:

*Arcom vonásit ez ábrázolatban
Szemed hiszem hogy híven fölleti
De úgy ha a mit a festő hibázott
A költő azt utána képzei*

Egyetlen vessző sines a négy sorban. Lehet, hogy egyéni vélemény, de nekem sokkal jobban tetszik így, folyamatosan, mint a mai helyesírás kívánta vesszőkkel. Az eredeti egészen más hanglejtést ír elő, mint ez a sokvesszős, fontoskodó központosítás.

Számtalan más helyen lehetnek ilyen különbségek, de észre sem vehetjük, mert nincs ott a nyomtatott szöveg mellett a kézírás mása.

A szabályzatnak a jegyzetekkel foglalkozó 7. és 8. pontjával egyetérthetünk. Csak azt sajnálhatjuk, éppen az Arany-kiadás szempontjából, hogy a jegyzetek terjedelmét korlátozza. „Történeti, összehasonlító és egyéb megállapításokat, a mű egészére vagy egyes részleteire vonatkozó magyarázatokat is csak a legszükségesebb esetekben“ tartalmaznak. Voinovich Géza tömérdek kortörténeti, irodalmi, nyelvi jegyzetet gyűjtött össze több évtizedes munkával Arany János műveiről. Sajnáljuk, hogy a szabályzat merev szempontjai megakadályozták, hogy ezek teljes terjedelmükben kiadásra kerüljenek.

Különösen két szempontból tűnik szegényesnek a jegyzetanyag. A kortörténeti adalékok közlésében és a versek összefüggéseinek, a tartalmi és formai kapcsolatoknak megmutatásában.

Az *Eldorádó* című vershez például többek közt ezt jegyzi meg (I. 414.): „Az ingyen bor a korteskedésre vonatkozik, a földosztás a telepítés tervére. Ez ellen kelt ki Tompa szintén Pusztla című költeményében, 1850. Tompa műveinek kiadásában Lévay azt írja, már „méregelték is az alföldi homokos és nem homokos síkságot, melyekről a külföldi (kivált bécsi) lapok hosszú cikkeket is hoztak, azt gondolván, hogy itt gazdátlanul heverő roppant térségek vannak“. — Ez a magyarázat helyes, de kevés. Meg kellett volna világítani a telepítési tervék politikai hátterét, s nem kellett volna sajnálni a helyet az erre vonatkozó hírlapi vita időzeteiben való közlésétől.

A jelentős politikai versekhez általában elég tartalmas jegyzetet fűz a kiadás, de a történelmi vonatkozásokat, különösen a korabeli hírlapok alapján még erősíteni lehetett volna. A *rabelkek* című vershez nem elég ez a magyarázat: „A költő nem riadt vissza a forradalomtól.“ Ez az éles, gúnyos vers azokat támadja, akik megretentek a nép hatalmának növekedésétől, s a szabadságharc kockázatától. A vers megjelenési dátuma *1848 augusztus 27.*, néhány nappal az általános védkötelezettségről és a kétszázezer honvédről szóló törvényjavaslat heves vitája után, a délvidéki harcok fellángolása idején. Ezeket a vonatkozásokat feltétlenül meg kellene világítani a jegyzetnek, ha nem tudunk is olyan szöveget idézni, amely közvetlen forrásul szolgált a vershez.

A művek egymással való kapcsolatát Voinovich Géza gazdagabban meg tudta volna mutatni, ha a szabályzat nem köti. A versek tartalmi összefüggésének jelzése különösen olyan verseknél fontos, amelyek időrendben távol vannak egymástól, tehát a kötet beosztása magában nem tünteti fel a gondolat rokonságát.

Az *Ohajtanék én...* kezdetű töredék (VI. kötet 32. l.) 1861-ben készült. Itt jelenik meg először a honvág, az idilli, otthoni, falusi élet után. Az *Ártatlan dac* befejező strófája, a *Vásárban*, a *Hoc erat in votis* — mind ebből nőtt ki:

*Ohajtanék én egy csöndes tanyát,
Derült egü völgy nyájas kebelén:
Hová e hánykodó világ zaját
Elvéve hozná a szél csak felém,
Mint messze tenger zúgó moraját,
Mely lassan elhal a puszták szelén...*

A jegyzet semmit sem mond erről az erős kapcsolódásról.

De részletekbe menően fel kellene dolgozni, hogy a rokon kifejezések, képek, jellegzetes nyelvi formák hogy fonják össze egy egészé a költő életművét. Akár a kritikai kiadásban, akár külön kiadványban, de *így is* fel kellene dolgozni nagy költőink munkáit.

Csak mutatóba említék meg néhány olyan motívumot *Az elveszett alkotmányból*, amelyek későbbi versekben visszatérnek. *Az elveszett alkotmány*, (ez az „Ostoba Kauderwelsch“, ahogy ő maga mondta.) csak úgy zsigong a képektől, nyelvi ötletektől, népi mondásoktól.

Itt feltehetjük meg először *Ágnes asszony* felkiáltását: Oh irgalom atyja... (IV. 323. l.) *A Tamburás öregúr* dalának *törvényfűjät* (VI. 33.), *Bolond Istók* anyjának *pamlagját* (VII. 107.), s csöszének *hittél való doceátját* (VI. 335.). Itt alkalmazza először a Toldinak ezt a szójátékát: „De fölérni könnyű, könnyű, nem csak ésszel. Hanem ökölrel is és megfogni kézzel!“ — ilyen formában:

*„Bende azonban megmutatá nyomatékos
[okokkal,
Mellyeket a hadnagy kéz z e l markolhata...“*

S még egy példát *Az elveszett alkotmányból*, amely megmutatja, hogy Arany nyelvészkedése sem a Nyelvőr idején kezdődött. *A jövő stílusa* című paródia sorozatosan kicsúfolja az ígékötő helytelen (Arany szabályával ellenkező) használatát: „Azonban Iluskának gonosz mostohája rettenetesen *haragudott meg* és bosszus lőn afelett...“ stb.

Az elveszett alkotmányban:

*„Mennyire döbbsent meg, s bámult el
[azonban...“*
(VII. 5.)

Apróságok ezek, de feltétlenül hitelesek, hiszen a költő sajátmagától „lop“. Tanulmányosok is, mert azt mutatják, hogy egy-egy kép, ötlet, sőt nyelvtani különlegesség éveken át foglalkoztatta Aranyt.

A helyesírásra vonatkozó határozat — úgy látszik — a „széleskörű közönségre“ appellált. A jegyzetek korlátozása viszont mégis arra mutat, hogy a kiadás szakembereknek készül, akik nem igénylik a közismert nevek, adatok megmagyarázását. Az *Ariostóból* című fordítás jegyzete (VI. 234.) megátólértetődőnek veszi, hogy az *Orlando furioso*-ból fordított Arany, nem is említi a mű címét. Az *alkalmatosságra*

írott versek című rögtönzés jegyzete (VI. 220.) nem említi Csokonai hasonló című kötetét. Az utóbbi esetben az egyszerű tárgyi jegyzet egyúttal a verselési hagyomány kapcsolatait is megmutatta volna.

Az azonban helyes, hogy *Az elveszett alkotmány* mitológiai neveinél csak az ókori lexikonra utal a jegyzet. Ha tömegesen kerülnek elő mitológiai nevek, csak azokat kell megmagyarázni, amelyeknek alkalmazása azon a helyen szokatlan, különleges, tréfát vagy célzást rejt.

Néhány helyen nem helykímélésből maradt el a jegyzet, hanem azért, mert hiányzott az adat.

A *Ghazel* című vers első két sorát idézőjelbe tette Arany, de a jegyzet nem tud róla, hogy az idézet Csokonai *Tavas* fordításából került ide:

„Kérdjétek a kalyibától,
Nem lappang-e ott egy bölcs.
Kü a nagyok pítarától
Magához vont az erkölcs?”

(Harsányi és Gulyás kiadása I. 641. l.)

Nem kaptam magyarázatot — pedig régóta keresek — *Az elveszett alkotmány*nak erre az érdekes jegyzetere (II. kötet, 36. l.):

„Töredelmes szívvel megvallom, hogy ez a szép hasonlat *plágium* e klasszikus sorból: *Hallygat az én muzsám, mint a Kősi malma* [Szoboszlón.”

Kollégiumi diákversből vette ezt a hexametert, vagy valami vidéki poeta művéből — jó volna tudni.

Óda egy vendéghajhoz című 1870-es töredékének is hiányoljuk a megfejtését (talán Jókai új parókájáról?):

„Szép nap virradt a hármás dombra,
Ragyogjon a kettős-kereszt,
Ne háborodjék senki gyomra:
Im egy kopasz haját ereszt.
Örvendj, hazám, fürtös fiadnak,
S ha még nem tettél, tégy naggot.
Történni kell ma bármi vadnak,
Megünnepelni e napot

Egy ezredévi...”

A sokféle kisebb-nagyobb hiány mellett alig talál az olvasó felesleges jegyzetet. Ilyen az I. kötet 448. lapján a *Vágtat a ló* című vershez: „A vers a Pegazus-jelkép reális változata. (Hasonló magatartásból termett Adynál: *Dalok tüzes szekere*).”

Ady megjegyzéseit lehetett volna idézni, Arany egyes műveivel kapcsolatban. Párhuzamos Ady-helyek említése már nem

helyes, mert Ady későbbi költő. Itt nem is indokolt a párhuzam, mert Ady forrása a bibliai monda, Aranyé pedig egy valóságos kép.

A jegyzetek között szerepel az első kötetben (401.) az *Elegyes költői darabok előszava*. Helyes, hogy be van osztva a Kisebbségi költemények kötetébe, de a prózai kötetek szerkesztője kénytelen lesz még egyszer közölni, mert az esztétikai cikkek, tanulmányok sorából nem maradhat el. Ez is szerkesztési következetlenség.

Ezzel nagyjából befejeztem kritikai mondanivalómat. Végeredményben az a kép alakul ki a hat kötet alapján, hogy ez az értékes munka, amely irodalomtörténetünknek és tudományos könyvkiadásunknak is nagyszabású vállalkozása, jobban is sikerülhetett volna, ha az Akadémia szabályzata több pozitív segítséget ad a sajtó alá rendezőnek.

Arról szeretnék még röviden beszámolni, hogy a kötetek olvasása közben mit figyeltem meg a magam számára. A kritikai kiadás jegyzetanyagának tárgyi magyarázatai, szövegmagyarázatai sok olyan részletre figyelmeztetnek az olvasót, amit az egyszerű kiadásban nem találhatott meg, vagy valahogy nem vett észre. Mutatóba írok csak le egyet-mást, annak illusztrálására, hogy milyen becses, hasznos, elmemozdító a kritikai kiadás.

Az elveszett alkotmány forrásaihoz:

Hábor így szólítja meg Armidát:

„Bűszke, dacos némbor, nem jöttem kérni kegyelmet“ (I. 168. l.)

Oberon Titániát: „*Édvöz ne légy, gögös Titánia*“.

A Szentiván-éji álom néhány jelenetét már eljátszották a szalontai műkedvelők, mikor *Az Elveszett Alkotmány*ba belefogott. A tündér-házaspár egész torzsalkodása onnan jöhetett.

Az ötödik énekben Armida repülő zenekara és Háboré:

Nagy-dobosok bőfőgő ebek és ama nádlaki búbos
Vizibikák voltak, kik időt jósolnak a pórnak,
És brekegő békák: tambourt pörögének ezekhez.
Tompa fagótosok a huhu baglyok; piccolí-sípot
Fújtanak a véresék s szomorú styxparti sirályok.

Aeol a karmester, villámpálcája kezében.
A dobosok pedig itt, a fagótos, az erdei rézkürt
És az öreg brügó maga lón a mennyei dörgés.

Ezek a hangszerek meg Csokonai: Békeség és hadi érdem-ének hexametereiből ismerősek.

A hatodik kötet két fiatalkori verssel kezdődik: *Elégia* és *Feléd, beléd*... Ez lehet az a Császár—Kunoss-féle költészet, amit a Bolond Istók II. éneke emleget (bár a két vers inkább Kölcesyre emlékeztet).

*Most látszik a következő darabból,
Hogy már az újabb nyelvben otthonos,
Mert rény a virtus, hullám lett a
[habból,
S a dal rövid, elől-hátul csinos.*

(119. vsz.)

Nemcsak a szavak jellegzetesek ebben a két versben, — virány, célirány, dagály, feledség, lángzat, hanem a mondatszerkesztés is:

*Elkapva a gyönyör hullámzajában
Oti uszta én, — szerencsés martalék...*

Így ő soha többet nem írt.

*

Szinte túlzott óvatosságnak tetszik, ahogy még a kiegyezés idején is rejtegeti szabadságharcos verseit: Az összes költemények 1867-es kiadása így közli a *Nemzetőr-dalt*: Szabad hajdú dala. A XVII. sz.-ból (I. 416.)

De az ő óvatosságán is túlszár a Bach-pribékek idegbajos gyanakvása:

„A cenzúra fennakadt a második versszakon, melyhez ez a jegyzet volt kapcsolva: „Midőn fagyra hirtelen eső, arra ismét hirtelen fagy lesz azt mondják, a tuzok szárnya megmervül s nem tud repülni. Nevezik az időjárás e kivételes állapotát ónos esőnek.“ A Kivételes állapotra való célzás miatt a számot újra kellett nyomni, e versszak és a jegyzet híjával. (Eh!... című vers jegyzete, I. 443.)

*

Hogyan fejlesztí a verset javításokkal?

A *Tengerihántás* közbeszólásait drámaibbá tették a javítások:

1. Jön a hold is fel az égbe
2. Teli a hold, buvik is már
3. Teli a hold, most buvik fel.

1. Soha ennyi csillaghullást
2. Soha, mennyi csillag hull ma

1. Vigye ördög azt a baglyot!
2. No, megint ott kuvikol már
3. Kuvikol már az ebánya.

A *Képmutogató*-ban tudatosan finomkodó, „előkelő“ lett a hang:

1. Este keres vidám házat,
Hol derült a társaság
2. Hol van élénk társaság.

1. Volt még néhol nagy divatban
2. Vala itt-ott még divatban

1. Csitt, ne szólj, a gróf bolond
2. Csitt, való, a gróf bolond.

Személyesere A *képmutogató*-ban: a *szolga-fiú* előbb *tisztes hajdú* volt. Így hihetőbb, hogy „könnyes szemmel odasug“.

A *Buda halála* nyelvéhez igen fontos ez a jegyzet a kéziratból: „Sem a régít, sem a népit nem használtam affectatióból; hanem a tárgy kellő színezésére, ott és annyiban, hol és mennyiben céljaim kívánták. Ha producálni akartam volna magamat, mind régiesebben, mind népiesebben tudok vala írni. Itt-ott a nyelvész egy-egy grammatikai hibát is fog találni, de olyat nem, mi az élő kiejtésre nem támaszkodik. Ezekért a felelősség enyim: de az ellen óvást teszek, hogy egyenesen formáknak (pl. etzet, aztat) másnál, másnemű költeményben elharapóztaért és vonassam felelősségre. Mert (Kazinczy szerint is): „Nem botol az, ki helyén s tudva s akarva botol.“

A *Csillag hulláskor* sorozat utolsó sóhaja:

*Ha én egy jót alhatnám —
Száz keresztért nem adnám.*

Voinovich említette szóban, hogy volt ennek gorombáb változata is. Arany László is megjegyzi, hogy „Van egy pár bohó rím a saját testi gyarlóságairól (nem közölhető).“ (Arany János hátrahagyott iratai, I. köt. XXX. l.) Úgy tudom, ez a sóhaj eredetileg így hangzott:

*Ha én egy jót f. ghatnám
Száz keresztért nem adnám.*

A jegyzet nem ír róla.

A *Tengerihántás* juhásza: Tuba Ferkó, egyik kéziratban Csaba Ferkó. A *Csőkmei sárkányhúzásban*, amelyet Arany is idéz a *Köszöntő vers* mottójában (VI. 18.), Csaba Ferke a hős. — Nincs valami közük egymáshoz?

A *Hajnali kürt*-tel kapcsolatban említi a jegyzet a költő geszti emlékeit (I. 451.). Barta János a *Buda Halála* VIII. énekében is ennek nyomát látja. Geszttel lehet kapcsolatba hozni talán a *Bolond Istók* tervezett negyedik énekének arisztokrata környezetét is. A *Bolond Istók* II. énekében már megírta életének egy szégyelt szakaszát. Nem lappang-e a IV. ének tervvázlata mögött valami más kínzó élmény?

Hasonló feltevések, problémák egész sora fog felmerülni a kritikai kiadásban nyilvánosságra került szövegek tanulmányozása során. A feltevések igazolásával, problémák megoldásával jutunk majd el a kritikai kiadások tudományos kiaknázásáig.

Vargha Balázs.